

CSEPELI GYÖRGY

Bibó István nyelve

Bibó István a XX. század magyar történelmében különlegesen fontos helyet foglal el. Mint gondolkodó és író nemzedékeket tanít a politikáról való beszédre, miközben ő maga nem csak írta, hanem élte is a politikát.

Más kérdés, hogy milyen sikerrel. *Gerő András* Bibó István alkotói munkásságát a „szimbolikus politika” jelenségeként tartja számon, mely – mint Gerő írja –, érzelmeket generál, attitűdöt, narratívát teremt, létrehozva a magyar történelem profán hatalompolitika menete mellett/felett konstruált másik, értékterhes előfeltevések által stilizált történelmet. Mindez a történész szerint „fogalmi rabsághoz” vezet, melynek lényege, hogy a konstrukció előbbre való, mint a valóság.¹ Bibó gyakorlati tevékenysége is beleillik ebbe a paradigmába. A *Nagy Imre*-kormány államminisztereként utolsó volt, aki elhagyta a Parlament épületét, melybe behatoltak a szovjet katonák. Államminiszteri tevékenysége abban merült ki, hogy a saját maga által gépelt kiáltványt személyesen postázta a nyugati államok nagykövetségeinek, melyek hallani sem akartak arról, hogy segítséget nyújtsanak Bibónak a kiáltványban megfogalmazott célok megvalósításához.

A politizálás (mint bármilyen más emberi tevékenység) akár konstrukció, akár valóság, nyelv nélkül nem megy. *Heidegger* mutat rá, hogy „a nyelv a létnek a lét által történő és általa egybeillesztett háza. Ennélfogva arról van szó, hogy a nyelv lényegét a létnek való megfelelésből gondoljuk el, méghozzá mint ezt a megfelelést, azaz az emberi lény hajlékát.”²

Ha a nyelv tényleg a lét háza, mint *Heidegger* mondja, nem kerülhetjük meg a kérdést, hogy hány háza van a létnek? Ahány nyelv, annyi variáns a létnek való megfelelésre. Mindegyik nyelv másként visz a léthez. *Karácsony Sándor* magyar nyelvről alkotott elméletében *Arany* következő sorait idézi a *Toldi* III. énekéből: „Mert fölérni könnyű, könnyű nemcsak ésszel, Hanem ökölrel is és megfogni kézzel, Hogy csak őt bosszantja mind e vastag tréfa.” *Karácsony* szerint „ami itt a költőt foglalkoztatja, a nyelvnek végső kérdése, egyetlen megfejtetlen és megfejtethetlen transzcendens eleme, a jelrendszer jelei jelentéseinek titka, a jel és a kép viszonyának mélységes problémája”³ A titok megfejtése a magyar nyelv magyarossága, melyet *Karácsony* a jel jelentésének különleges képi erejeként jellemez. E különlegesség folyamánya *Karácsony* szerint a magyar nyelv szemléletessége, mely

1 Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történelméből.* PolgART, Budapest, 2004. 247-264 o.

2 Heidegger, Martin: *Levél a „humanizmusról”.* In: Heidegger, Martin: *Útjelzők.* Osiris, Budapest, 2003. 309. o.

3 Karácsony Sándor: *A szofokrácia lelki alkata.* In: Karácsony Sándor: *A magyar észjárás.* Magvető Kiadó, Budapest, 1985. 216. o.

megkülönbözteti a környező indoeurópai nyelvektől.

Ha Karácsony Sándor tézise igaz, Bibó István, ha akart volna, akkor sem tudott volna a maga számára irodalmi és cselekvési terepként mást, mint a szimbolikus politikát választani, melynek lehető legtermészetesebb szövetségese a magyar nyelv, mely Bibónak anyanyelve, fő kifejezési eszköze volt.

Ebben az előadásban, az *Új Magyarországon* 1946-ban megjelent *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmány nyelvének elemzését kísérem meg. A cikket nyelvi mintaként kezelem, s felteszem, hogy reprezentálja Bibó más, ugyancsak nagy hatású, a korban keletkezett írásait. Bibó legfontosabb írásai 1948 és 1948 között a *Válaszban* jelentek meg. A cikkek megjelenésének körülményeit ismertető *Széchenyi Ágnes* nagyszerű könyvéből kiderül, hogy Bibó a folyóirat emblematisztikus szerzője volt, akinek a folyóiratban sűrűn megjelent írásainak ellenség és barát egyaránt kitüntetett figyelmet szentelt. Bibó nem véletlenül kérte, hogy fejfájára csak annyit írjanak: „élt 1945-1948 között”. Széchenyi Ágnes „*Bibó paradoxon*”-nak nevezi azt az ellentmondást, amit munkásságában, személyiségében és feladatvállalásában ma látunk. „Különlegesen higgadt egyéniség, józan elemző hozzáállás, páratlan beleérzőképesség, a részrehajlás vagy indulat teljes hiánya, bölcsesség – s a küzdelmekből való távolmaradás, a politikai hirig tudatos kerülése. Elmélyedő, szemlélődő. a tevérsről, a tettegességről lemondó magatartás – a kiegyensúlyozott, közös érdekeket jól ismerő tanácsadó szerepe. De javaslatok légüres térbe kerülnek, lebegnek, eszmeiek, utópikusak. Mindig egy ideálisan létező magatartási normát fogalmaz meg, kinek-kinek a maga helyzetéhez illő, tőle elvárható eszményi viszonyulást.”⁴ Az ellentmondás megértéséhez nagyban hozzájárulhat, ha szemügyre vesszük a nyelvet, melyen Bibó közönségéhez beszélt. A fordulat éve véget vetett a *Válasznak*, Bibó karrierjének, s mindennek, aminek köze volt a demokráciához. Bibó várákozásaival szemben a hatalmi erők legyőzték az elvi szempontokat.

Mielőtt az elemzést bemutatnám, Bibó egyetlen mondatát szembeíteném Karácsony megközelítésével. Bibó mondata a következő: „Mindegyik (azaz mindegyik kelet-európai nép) számára voltak területek, melyeket okkal féltettek vagy jogosan követeltek, s egy sem volt közöttük, mely nem állt volna közel a részleges vagy teljes megsemmisüléshez.”⁵ Bibó az „áll” igét használja, melynek Karácsony a magyar nyelvről írott tanulmányában hosszú oldalakat szentel. Itt csak az „áll” ige „magyar jelentéseiről” írottak summáját idézem: „Az tehát, hogy áll – írja Karácsony –, nagyon változatos, gazdag tünemény, ha nem magában vesszük, hanem emberhez, emberekhez, állatokhoz, tárgyakhoz, helyzetekhez, az egész külső és belső világhoz, más egyéb jelenségekhez és tüneményekhez képest jelöljük.”⁶ Az „áll” a magyarban a létet magát határozza meg, a létigét helyettesíti, jól példázva a személeteség és elvontság egységét.

Kíváncsiságból megnéztem, hogy miként van ez a mondat angolul. A mondat angol változatában nem találtam meg az „áll” igét. Helyette a létige szerepelt. A mondat angolul a

4 Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvételek. Válasz. 1946-1949*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2009. 197. o.

5 Bibó István: *Válogatott tanulmányok. II. 1945-1949*. Válogatta és az utószót írta: Huszár Tibor. A jegyzeteket készítette Vida István és Nagy Endre. Magvető Kiadó, Budapest, 1985. 217. o.

6 Karácsony: *A szofokrácia lelki alkata*. 291. o.

következőképpen hangzik: „Each of these nations had regions they worried about with reason or demanded with justification, and none of them escaped being close to a partial or complete annihilation.”⁷ (Aki mindkét nyelven ért, annak feltűnik, hogy a magyar mondat milyen gördülékeny, mennyire könnyen érthető, szemben angol megfelelőjével, mely göcsörtös és alig érthető.)

De valóban érthető-e Bibó magyarul? A következőkben erre a kérdésre keressük a választ. A *kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmány nyelvének legfeltűnőbb sajátossága a Karácsony Sándor által a magyar nyelv magyarossága bizonyítékaként emlegetett *képi erő*. Már a cím is sugározza ezt az erőt: a *nyomorúság* szó fizikai, fiziológiai közelbe hozza az olvasót egy állapothoz, melyet pusztá megnevezése által taszítónak, elrettentőnek kell, hogy tartson. A szerző az olvasót már a címadással szemantikai rabságba ejti, melynek szorítása a szöveg olvasása során nem enyhül.

Bibó nyelvi ereje az *emberiesítés*. Ha Karácsonynak igaza van, az emberiesítés a magyar nyelv magyarosságának első számú jellemzője, s ilyen értelemben Bibó a magyar nyelv szellemének engedett. Bibó magyar szavai drámai teret teremtenek, melynek középpontjában az ember áll. A szavak ismerősek és erőteljesek, mivel az egyes emberre vonatkoznak, s nincs olvasó, aki e szavak erejét ne tapasztalta volna meg önmagával vagy társaival szembesülve. Ám Bibó szövegében ezek a szavak mindig közösségekre utalnak, egész népre, nemzetre vonatkoznak, s ily módon megtévesztőek, miközben szemantikai erejük töretlen

Az emberiesítés öt dimenzióban történik.

1) Az első dimenzió az emberi testre utaló kifejezések alkalmazása olyan esetekre, amikor szó szerinti értelemben az emberi testről nem lehet beszélni. Ez történik, amikor a szerző a „csonka”, a „vérző” jelzőket alkalmazza országok állapotának minősítésére.

2) Az emberiesítés második dimenziójában a lelki állapotokra vonatkozó szavakat találjuk. E szavak szó szerinti jelentésben az egyes ember mentális, pszichikus zavarainak jelölésére szolgálnak. A „félelem”, a „hisztéria”, az „őrület” szavai jól ismert kifejezések, melyek alkalmazása minden olyan esetben helyénvaló, amikor önmagunkon vagy másokon a szabvány értelmezési sémákba nem illő viselkedéseket tapasztalunk. Bibó azonban nem egyénekre, hanem kollektív cselekvők egészére (nemzetekre, népekre) alkalmazza ezeket a kifejezéseket, melyek jól ismertsége ebben az esetben megtévesztő, hiszen eredetileg egyének, s nem kollektív cselekvők lelkiállapotainak jelölésére születtek.

3) Az emberiesítés harmadik dimenziójában egzisztenciális állapotokra vonatkozó szavakat találunk. E szavak a „baj”, az „elnyomorodás”, a „sérelem” asszociációs teréből merítik erejüket azt sejtetve, hogy a népek és nemzetek létezése és az egyének létezése analóg problémákat vet fel.

4) Bibó negyedik emberiesítő eljárása arra a mindenkiben eleven hitre alapoz, miszerint vannak „tények”, melyek az igazság letéteményesei, s vannak „képzelgések”, melyek nem

⁷ Bibó István: *Democracy, Revolution, Self-Determination. Selected Writings*. Edited by Károly Nagy, Translated by András Boros-Kazai. Social Sciences Monograph, Boulder, Co. Atlantic Research and Publications, Highland Lakes, Distributed by Columbia University Press, 1991. 39. o.

igazak, hanem „hamisak”. A mindennapi ész szempontjából a különbség akkora, hogy józan ember fel sem veheti a két létszint közötti megkülönböztetés nehézségeit, melyek éppen a Bibó által diszkutált témákban tetemesek.

5) Az emberiesítés ötödik dimenziója hordozza Bibó szempontjából a leglényegesebb üzenetet. Itt találjuk az egyén morális választásainak terét meghatározó szavakat, melyek egész csoportokra vonatkoztatva azt sejtetik, hogy a felelősség és a felelőtlenség, a jó és a rossz közötti választás nem csupán az egyének, hanem közösségeik számára lehetőség.

A „bibói ember” a maga által teremtett, „elviselhetetlen” fizikai térben szenved, melyet az egyensúly és az egyenes-vonalúság hiánya jellemez. Ebben a fizikai térben csak elveszni lehet, innen a gyakran alkalmazott „zsákutca”. (*Szekfü Gyula* négy évvel korábban arról írt, hogy „valahol utat vesztettünk”).

A „bibói ember” leírására alkalmazott nyelv kétpólusú. Az egyik pólus egyértelműen negatív, a másik pólus egyértelműen pozitív. Ebben van ereje. A szerző mindegyik dimenzióban nyomasztó mivoltában jeleníti meg az embert, s választút elé állítja az olvasót: „akarod-e, hogy csonka, örült, hazug, nyomorult és zsákutcába tévedt légy?”. A kérdésre nem lehet másképpen, mint nem-mel válaszolni, s ezáltal az olvasó örökre a szerző szövetségesevé válik. A hely, ahol a szerző és olvasói egygyé válnak, *Utópia*, ahol nincsenek indulatok, nincs bosszú, nincs zűrzavar, örökös a fejlődés és tartós az egyensúly. Bibó azt szuggerálja az olvasónak, hogy a megélt tényleges és tökéletlen világon kívül van egy másik, egy tökéletes világ, ahol az „elvi szempontok” felette állnak a „hatalmi szempontoknak”, az értelem uralkodik az értelmetlenségen. Az elvek nélkül való világban az történik, hogy „a békekötők igen hamar az örület szélére jutnak, mert minden követelés és minden ellenkövetelés lehetségessé válik. 'Miért ne?'- ez lesz a békekötés alapjelszava. A követelések, majd az ellenkövetelések, végül ami a legszörnyűbb, a megoldások síkján megjelennek a legesztelenebb, a legerőltetettebb szörnyalakzatok, melyek erőszakot követnek el a tényeken, a józan észen és a nemzetközi erkölcsön.”⁸

Az emberiesítés arra kellett, hogy az olvasó bekerüljön a szerző szellemi karámbába, ahol nincs más, csak az igazság, melyet a szerző látott egyedül, de immár az olvasó is láthat, ha csak nem akar a nihilizmus mocsarában elsüllyedni. Bibó módszere az elszörnyesztés. Az egzisztenciálfilozófia vulgáris bölcsességének tartja azt az álláspontot, miszerint a „veszély állapota termékeny, s csak a megsemmisüléssel való szembenézés ébreszti az egyént és a közösséget az élet igazi értelmére, és teszi képessé a teremtő erők összeszedésére.”⁹ Ha egyszer ez az álláspont vulgáris bölcsességnek minősül, nem világos, hogy miért mondja egyúttal azt is, hogy „mindez csak az érett, egyensúlyozott, felnőtt jellemre áll.” (megint az „áll”!). A lét bizonytalansága Bibó szerint az „éretlen, kamasz egyénben vagy közösségben” az értékek bizonytalanságát váltja ki. A kelet-európai kisállamok eszerint olyanok, mint a kamaszok. A „kamasz” szó remek választás, de közösségek jelölésére teljességgel félrevezető.

Kérdés persze, hogy a kelet-európai kisállamok nyomorúságaiba történő bevezetés

8 Bibó: *Válogatott tanulmányok. II. 1945-1949.* 262-263. o.

⁹ i.m. 224-225.o.

azért lett-e normatív és oktató célzatú, mert magyar nyelven született? Nem lehet kétséges, hogy Bibó engedett a magyar nyelv csábításának, mely premizálja az értékterhes, szemléletes, költőies képeket. Bibó azonban túl okos, s túl művelt volt ahhoz, hogy ne tudott volna találni olyan szavakat, amelyek révén túlléphetett volna szerzőként a magyar nyelv szellemén, s ezáltal rákényszeríthette volna az olvasóit is arra, hogy szembesüljenek létük igazságával, mely nincs benne egyetlen nemzeti csoport egoizmusában sem. De ez már egy másik történet.